K NIEKTORÝM ASPEKTOM TERMÍNU „ARCHAIZMUS“

VIERA KOVÁČOVÁ

Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity
v Ružomberku

KOVÁČOVÁ, Viera: On Certain Aspects of the Term “Archaism”. *Journal of Linguistics*, 2015, Vol. 66, No 1, pp. 41 – 52.

Abstract: Main focus of this paper is the issue of notional variability of the term “archaism” which occurs in historical-linguistic and dialectological works with a common denominator – dialects. The basis of the registered notional variability (1. Linguistic phenomenon which carries over from an earlier linguistic period – residual archaism; 2. Dialectal phenomenon which represents older state of language – relict archaism 3. Dialectal phenomenon which is currently receding – synchronic, structural archaism) lies in differences resulting from diachronic (the age of the linguistic phenomenon, diachronic resultativity, residuality/relictiness) and synchronic (obsolescence of the linguistic phenomenon, synchronic processuality) approach to the language and its dynamics. The variability of the term archaism according to the approach used (the aspect of the national language, its development vs. the aspect of dialectal system and its structure) is illustrated on the example of linguistic phenomena characteristic for Sotak dialects of the north-eastern Zemplín. During the process of selection of examples from Sotak dialects the fact that the structure of this dialectal system includes, in a concentrated form, linguistic phenomena reflecting an older developmental state of the Slovak language (archaisms from the point of view of national language and its development) was taken into consideration.

Key words: archaism, diachronic resultativity, relictiness, residuality, synchronic processuality, age of the linguistic phenomenon, obsolescence of the linguistic phenomenon

Motto: „Směšováním jazykových faktů různých stavů diachronie nebo diachronie se synchronií vzniká umělá a neorganická směsice, z níž nelze popsát nic.“ (Čermák, 2007, s. 80)

1. LEXIKOLOGICKÁ FILIÁCIA TERMÍNU

Termín *archaizmus* je súčasťou terminologickej sústavy viacerých lingvistic-
kých disciplín. V slovenskej lingvistickej tradícii má svoje pevné miesto predovšet-
kým v lexikologickej terminologickej sústave, ako o tom svedčia práce zamerané na
analýzu lexikálnej zásoby z aspektu synchrónnej lexikológie. Tak diela prezentujúce

v našich domácich podmienkach zaužívaný model vnútornej diferenciácie lexikálnej zásoby podľa jednotlivých parciálnych kritérií (napr. Ondrus, 1972; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980; Mistrík, 1984; Ripka – Imrichová, 2003), ako i vedecké práce venujúce pozornosť lexikálnym jednotkám novšie aj z hľadiska ich suprasémantickej hodnoty (Dolník, 2007) či prístupujúce ku skúmaniu lexiky zo zjednocujúcej metodologickej pozície teórie lexikálnej motivácie (Furdík, 2008; Ološtiak, 2011) s termínom archaizmus aktívne pracujú, a to spravidla s jeho usúvzťažnením v terminologickom kontexte pre časovo príznakové lexémy.¹ V charakteristike archaizmov sa v lexikologických prácach zvyčajne práve v reláciách ich časovej špecifickosti pripomína ich osobitná, dobu charakterizujúca funkcia, paralelná existencia časovo bezpríznakového, neutrálneho náprotivku v súčasnej lexikálnej zásobe, tým aj ich funkčná nahraditeľnosť, a znižovanie ich textovej frekvencie – výskyt archaizmov v súčasnosti nie je bežný a je teda príznakový (porov. napr. Dolník, 2007, s. 190 – 192; Orgoňová – Bohunická, 2012, s. 202).

Primárne lexikologickú filiáciu termínu archaizmus či akési jeho priam domovské ukotvenie viažuce sa na dynamiku lexikálnej zásoby napokon odráža aj spracovanie hesla *archaické slovo* = *archaizmus* v *Slovníku jazykovedných termínov* (1979) a hesla *archaizmy* v *Encyklopédii jazykovedy* (1993):

- „slovo, ktoré sa v súčasnom jazyku používa na charakterizovanie starších období“ (Slovník jazykovedných termínov, 1979, s. 16);
- „slová, niekt. významy slov al. slovné spojenia, kt. sa bežne nepoužívajú a v súčasnej spis. slov. sú štyl. príznakové. Využívajú sa na charakterizovanie epochy, na archaizovanie reči, lebo pripomínajú staršie obdobia vývinu jazyka“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 68).

Odborná literatúra pritom s termínom archaizmus pracuje aj v iných reláciách, než by to z vymedzenia prezentovaného v rámci slovníkovej charakteristiky heslového slova vyplývalo. To, že sa s označením archaizmus, archaický jav v lingvistikých prácach stretávame širšie, signalizuje, že v odbornej komunikácii generalizujúco vyhovuje potrebám vzťahujúcim sa na problematiku časovej špecifickosti jazykových javov,² a to i prostredníctvom orientačnej formálnej signalizácie jeho obsahovej zložky motivačne spočívajúcej v gréckom *archa-*.

¹ V nadväznosti na tradičné termíny uplatňované v lexikológii (historizmus, archaizmus, neologizmus) možno registrovať i novší terminologický pohyb súvisiaci s výskumom premenlivosti súčasnej slovenskej frazeológie: aspoň okrajovo spomeňme, že popri frazeologických neologizmoch J. Mlacek vo vzťahu k posudzovaniu ustupujúcich frazém uvažuje o otázke aktualizácie frazeologickej terminológie a konceptualizácie pojmov frazeologický archaizmus a frazeologický historizmus. K otázkam vzťahu archaizmus – frazeologický archaizmus bližšie v práci Mlacek – Baláková – Kováčová: *Vývin súčasnej frazeológie: východiská, podoby, uplatňovanie, akceptácia* (2009).

² Z hľadiska príslušnosti jazykového javu k jazykovému subsystému Ferdinand Buffa (1969, s. 145 – 146) typologizuje nasledujúcu skupinu archaizmov: „Z jazykovedného hľadiska rozoznávame archaizmy fonetické, flektívne, archaizmy slovotvorné, ďalej archaizmy lexikálne, sémantické a nakoniec archaizmy frazeologické a syntaktické.“

2. TERMÍN ARCHAIZMUS V HISTORICKOLINGVISTICKÝCH A DIALEKTOLOGICKÝCH PRÁČACH

Relevantnosť tohto termínu do popredia vystupuje osobitne v lingvistických disciplínach zameraných na diachróniu jazyka, kde sa pri rekonštrukcii jeho vývinovej línie, pri opise a explanácii jazykových zmien funkčne využívajú jazykové javy petrifikujúce jeho starší vývinový stav. Tým, že sa tieto javy zachovávajú ako súčasť nárečových štruktúr, sa súčasne asocjuje okruh otázok. K nim patrí napríklad otázka motivovaná uplatňovaním termínu archaizmus v prácach tak historickolingvistického zamerania (diachrónna lingvistika), ako aj v prácach orientujúcich sa na postihnutie synchronnej dynamiky v nárečiach: zachováva si v týchto prípadoch termín svoju sémantickú konštantnosť, a teda kontextovú nezávislosť, alebo kontextové uplatnenie (čiže s dištinkciou na úrovni diachrónny verzus synchronný lingvistický prístup) pôsobí selektívne vo vzťahu k definičnej vymedzenosti termínu? Na túto otázku, v ktorej základe ide o monosémiu verzus polysémiu termínu archaizmus, nadväzuje otázka, či v odbornej literatúre sa vyskytujúce viacslovné pomenovanie *vývinový archaizmus* a jednoslovné pomenovanie *archaizmus* možno alebo nemožno chápať ako rovnoznačné a rovnocenné, teda, či registrovaný pohyb ostáva len na úrovni atributívnej formy (výskyt variantnosti), alebo sa v rámci viacslovného pomenovania *vývinový archaizmus* zohľadňuje pohyb v jednote formy a významu, ktorý prispieva k intradisciplinárnej jednoznačnosti. Ďalšia otázka smeruje k chápaniu archaizmov z hľadiska obdobia vzniku javov označovaných ako archaické, má teda temporálne pozadie a primárne súvisí s tým, že zachované jazykové javy môžu odkazovať na rozličné vývinové stupne jazyka, a to tak na staršie etapy jeho historického vývinu, ako aj na jeho prehistorickú praslovanskú anabázu. Ako z naznačeného prehľadu vyplýva, prezentácia čiastkového súboru otázok vlastne smeruje k základnej otázke, ktorú predstavuje otázka jednoznačnosti termínu archaizmus v prácach historickolingvistického a dialektologického charakteru, ktoré integruje spoločné východisko záujmu: nárečia.

Otázka definičného určenia termínu archaizmus, presnejšie, ustálenosti jeho definičného určenia či prípadnej pojmovej premenlivosti, s ktorou sa vo vedeckých prácach vymedzeného typu môžeme stretnúť, nie je v česko-slovenskom lingvistickom priestore nová: v 60. a 70. rokoch 20. storočia – na báze registrovanej nejednotnosti v odbornej literatúre – ju v príspevkoch a diskusiách rozvíjali a spresňovali najmä predstavitelia českej dialektologickej vedeckej komunity, spomeňme predovšetkým Arnošta Lamprechta (bližšie ďalej). Začiatkom 70. rokov 20. storočia v práci *Aspekty dialektu* ďalší z významných českých dialektológov Jan Chloupek (1971, s. 27) sumujúco predstavil v literatúre venovanej nárečovej problematike uplatňujúce sa diferencované chápanie termínu archaizmus, ktoré môže zahŕňať:

- (1) jazykový jav pretrvávajúci z obdobia skoršieho jazykového spoločenstva (napr. praslovanského),
- (2) nárečový jav reflektujúci starší stav vývoja národného jazyka,
- (3) nárečový jav v súčasnosti ustupujúci.

Podľa nášho názoru v uvedenom trojčlennom vymedzení termínu archaizmus registrovaná pojmová premenlivosť spočíva predovšetkým v aktualizácii komponentov *starobylosť jazykového javu* a *diachrónna rezultatívnosť* (prvé a druhé chápanie) alebo *zastaranosť jazykového javu* a *synchronná procesuálnosť* (tretie chápanie). V prvých dvoch prípadoch pritom diferencne v definičnom určení pôsobí časový faktor vývinu javu (prehistorický, *reziduálny* archaizmus verzus historický, *reliktný* archaizmus), t. j. jav pretrvávajúci z obdobia skoršieho, praslovanského, jazykového spoločenstva (*reziduálnosť*) verzus jav reflektujúci starší stav vývoja národného jazyka (*reliktnosť*) (k chápaniu reziduálnosti a reliktnosti pozri ďalej).

V slovenských reláciách pripomeňme dnes už všeobecne známe (Pauliny, 1963, s. 5), že práve nárečia, ktorých jazyková stavba predstavuje výsledok prehistorického (praslovanského) a historického vývinu slovenského jazyka, pri nedostatku písomných pamiatok z obdobia zásadných pre vývin slovenčiny, poskytli základný pramenný materiál na rekonštrukciu najstarších dejín slovenského jazyka. Slovenská dialektologická teória pri charakteristike jazykovej štruktúry slovenských dialektov s javmi vzťahujúcimi sa k prvému a druhému definičnému uchopeniu archaizmov pracuje ako s javmi patriacimi v rámci rekonštrukcie vývinu slovenského jazyka do sústavy reziduálnych a reliktných javov (reziduá vývinu praslovanského základu slovenčiny, relikty historického vývinu slovenčiny) – územie ich výskytu je pri kartografickom zobrazovaní ohraničované reziduálnymi a reliktnými izoglosami (Krajčovič, 1988, s. 197, pozri i s. 5): „Reziduálnymi nazývame izoglosy (izofóny, izomorfy atď.), ktoré ohraničujú v nárečiach dodnes zachované stopy (reziduá) z obdobia prehistorického vývinu nárečí, presnejšie z obdobia vývinu ich psl. základu. (...) Reliktne izoglosy ohraničujú v nárečiach dodnes zachované zvyšky (relikty) historickej jazykovej stavby nárečí, ktoré pretrvali popri novších modifikáciách javu.“

Ak vyjdeme z opozície diachrónia – synchronia, rezultatívnosť – procesuálnosť, tretie vymedzenie archaizmu (nárečový jav v súčasnosti ustupujúci) akcentuje práve procesuálne hľadisko a synchronnú dynamiku jazyka, ktorá sa aktuálne v nárečiach prejavuje obmenou staršej nárečovej normy. A tak v príslušnom nárečovom systéme vedľa seba koexistujú variantné javy, z hľadiska obmieňajúcej sa nárečovej normy reprezentujúce jej starší a novší, inovovaný stav. Paralelne sa vyskytujúce variantné javy s ohľadom na ich aktuálne funkčné využitie sa pritom môžu odlišovať frekvenciou svojho výskytu – javy, ktoré sa v konkurencii progresívnejších synonymných prostriedkov prestávajú v komunikácii používať, strácajú svoju funkčnosť, nadobúdajú príznak zastaranosti a dostávajú sa v synchronnom pohľade na perifériu sociálno-komunikačnú i jazykovoštruktúrnú, s príznakovosťou ich výskytu (chápanie archaizmu vo svojej podstate zodpovedajúce definičnému uchopeniu archaizmov vžitého v lexikologickej terminologickej sústave, pozri vyššie).

Pri porovnaní existujúcich prístupov k chápaniu archaizmov je tak zrejmá ich primárna dvojčlenná odlišnosť: 1) diachrónna rezultatívnosť (reziduálnosť/reliktnosť), starobylosť, 2) synchronná procesuálnosť, zastaranosť.

1) Aspekt reziduálnosti a reliktnosti obsiahnutý v prvých dvoch prístupoch súvisí s aspektom rekonštrukcie vývinu jazyka [v tejto súvislosti sa napríklad ponúka pohľad Ľubomíra Kralčáka na silu informácie obsiahnutej v štruktúre istých jazykových prvkov, ktorá môže nadobudnúť hodnotu cennej – slovami autora – „archeologickej vykopávky“ (Kralčák, 2009, s. 12), či pohľad J. Chloupka (1986, s. 13) na dialektológiu pátrajúcu po najstaršom zachovanom stave, aby sa z neho mohla odvínuť dynamická inovácia]. Kým v aspekte reziduálnosti sa zvyrazňuje predovšetkým neprerušená jazyková súvislosť s (praslovanským) východiskovým stavom, aspekt reliktnosti implikuje svedectvo o jazykovej zmene uskutočnenej v rámci historického vývoja národného jazyka, ako to reflektuje medzisystémové nárečové porovnanie (pretrvanie javu odrážajúceho starší stav vývoja národného jazyka ako súčasť konkrétnej nárečovej štruktúry na jednej strane a jeho transformácia v istom vývinovom období v inej nárečovej štruktúre na druhej strane).

2) V synchrónnom pohľade na archaizmus ako nárečový jav s aktuálnou regresívnou tendenciou sa isté aspekty, obligatórne pre chápanie archaizmov v kontexte vývinu národného jazyka, v kontexte súboru jazykových znakov vyjadrujúcich jednotu národného jazyka,³ javia ako redundantné:

a) Nie je relevantné, akú úlohu daný, v súčasnosti ustupujúci jav zohráva pri rekonštrukcii vývinových etáp jazyka, nie je relevantné, či predstavuje so zreteľom na historické formovanie nárečia priame pokračovanie staršieho vývinového stavu, alebo či ide o jav, ktorý v priebehu vývinu podľahol transformačnému procesu (jav ako výsledok jazykovej zmeny: priamy reflex za pôvodný, starší jav, príp. i ďalšie – sekundárne, terciárne atď. – obmeny staršieho reflexu). Relevantné je posúdenie súčasného stavu nárečových javov v intenciách aktuálnosti – neaktuálnosti ich funkčného využitia (aj ako odrazu meniacich sa komunikačných potrieb a kultúrno-spoločenských zmien, čo súvisí s otázkou hľadania príčin ústupu príslušného prvku), ich živosti (progresívnosť, zastarávanie nárečových prvkov), a tým aj ich súčasnej pozície (a miere ich stability) v nárečovom systéme a ich sociálno-komunikačnej perspektívy. Ako sme už spomenuli, ide o reflexiu synchrónnej dynamiky.⁴

³ Ján Doruľa (1977, 2000) pri charakteristike jazykov vychádza zo skutočnosti, že istý jazyk možno opísať prostredníctvom súboru jazykových znakov (v ich vzájomnej zviazanosti a prepojenosti), ktorý vyjadruje jednotu daného jazyka ako celku pozostávajúceho zo všetkých foriem jeho existencie. Jeho súčasťou sú podstatné znaky jazyka predstavujúce základ jeho osobitnej genézy, starobylé či staršie jazykové zmeny s rovnakými výsledkami v komplexe foriem príslušného jazyka. „Často je vonkajšia zhoda vo výsledkoch jazykových zmien náhodná, je výsledkom rozdielnych vývinových procesov, môže byť súčasťou lexikálnych prevzatí. Takéto jednotlivé zhodné alebo paralelné výsledky môžu mať oporu v dlhodobých kontaktoch jazykov a ich nositeľov v istom zemepisnom areáli. Nepatria však do charakteristiky príslušného jazyka...“ (Doruľa, 2000, s. 152).

⁴ Aspoň okrajovo v kontexte ústupu nárečových javov v súčasnosti pripomeňme ono všeobecné konštatovanie, vyplývajúce z poznania konvergentných vývinových tendencií prejavujúcich sa v nárečiach, že v nivelizačnom procese ustupujú najmä javy obmedzené lokálne, špecifické znaky príslušnej nárečovej oblasti, kým zemepisne rozšírené znaky (znaky charakteristické pre širší nárečový priestor) sa zachovávajú a zovšeobecňujú (porov. Ripka, 2002, s. 105).

b) V konfrontačných reláciách druhej (archaizmus: nárečový jav reflektujúci starší stav vývoja národného jazyka) a tretej (archaizmus: nárečový jav v súčasnosti ustupujúci) koncepcie vystupuje do popredia ďalší dištinktívny aspekt. Ide o otázku pôvodu nárečových prvkov označovaných ako archaizmy. V jazykovej stavbe slovenských nárečí v dôsledku dlhotrvajúcich jazykových kontaktov majú svoje miesto aj javy vznikajúce v procese medzijazykovej interferencie, a to ako prirodzená súčasť príslušného nárečového systému, sú prirodzenou súčasťou nárečovej normy. V prístupe, ktorý archaizmus chápe ako v synchrónnom pohľade ustupujúci nárečový jav, je otázka pôvodu jazykového prvku (domáci – kontaktný prvok) pre získanie statusu archaizmu irelevantná.

V kontradikcii k uvedenému prístup číslo dva z chápania archaizmov vylučuje jazykové prvky, ktoré sú v nárečových systémoch výsledkom interjazykových kontaktov, čo vyplýva z podstaty definičného uchopenia archaizmu ako nárečového javu predstavujúceho starší stav vývoja národného jazyka (pôvodný, autochtónny jav). Pri analýze nárečového systému obsahujúceho aj prvky s odlišnou genézou sa diferencujú javy archaické a javy vyvinuté v procese medzijazykovej interferencie,⁵ ponímané ako súčasť konkrétneho jazykového súboru (podrobnejšie k problematike archaických a interferenčných javov: Dudášová-Kriššáková, 1993a,b).

Prezentovaná viacaspektovosť, a teda aj v odbornej literatúre sa vyskytujúca nejednotnosť v prístupe k chápaniu archaizmov tak súvisí s odlišnosťou teoreticko-metodologických východísk diachrónneho a synchrónneho skúmania dynamiky jazyka, ktoré sú v prácach venovaných archaizmom uplatňované. Pri existujúcich koncepcných a intersystémových (diachrónia verzus synchrónia) rozdieloch je preto dôležitá zreteľnosť zvoleného východiska, z ktorého vyplýva jednoznačnosť a ustálenosť definičného určenia termínu archaizmus. Tým odkazujeme aj na – v začiatkovej časti tohto príspevku – položenú otázku vzťahujúcu sa na problematiku sémantickej konštantnosti termínu, v ktorej sa na medzisystémovej úrovni diachrónneho a synchrónneho prístupu prejavuje medzisystémová polysémia (starobylosť – zastaranosť) a v rámci diachrónneho prístupu aj konceptuálna variantnosť⁶ (starobylosť, reziduálnosť – starobylosť, reliktosť).

⁵ Problematika medzijazykovej interferencie v nárečových systémoch však odкрýva ďalší špecifický výskumný okruh: medzijazyková interferencia totiž môže stimulovať, resp. urýchľovať vnútorné vývinové tendencie. S ohľadom na to Júlia Dudášová-Kriššáková pod termín interferencia zahŕňa dva typy zmien s upozornením, že kým prvý typ zmien – odchýlky od normy (interferencia vo vlastnom zmysle slova) – je registrovateľný v synchronickom prístupe, druhý typ zmien – stimulácia a urýchľovanie vnútorných zákonitostí – možno vyčleniť len v diachronickom priereze (Dudášová-Kriššáková, 1993a, s. 17 – 18).

⁶ Termínom konceptuálny variant Juraj Doľník (2007, s. 177) zohľadňuje fungovanie termínu v rozličných koncepciách v rámci toho istého odboru, a teda uchopovanie istého výseku skutočnosti variantnými pojmami v závislosti od zvolenej koncepcie.

3. HLADISKO NÁRODNÉHO JAZYKA, JEHO VÝVINU VERZUS HLADISKO NÁREČOVÉHO SYSTÉMU, JEHO ŠTRUKTÚRY

V súvislosti s predchádzajúcou časťou príspevku je potrebné vrátiť sa späť ne ešte k dvom poznámkam, ktoré v nej boli predstreté, a to v kontexte predstaveného, resp. z doterajšieho predstavenia problematiky vlastne vyplývajúceho. Prvá poznámka sa vzťahuje na problematiku vymedzenia archaizmov vo väzbe na – v istých prípadoch v odbornej literatúre – vyskytujúci sa atributívny príznak (vývinový archaizmus), čiže smeruje k otázke, či prípadné uplatnenie atributívneho príznaku pôsobí selektívne na definičné určenie a či je takáto atributívna dištinkcia potrebná, prínosná alebo redundantná, druhá poznámka k vedeckej diskusii o otázke jednoznačnosti termínu archaizmus prebiehajúcej v 60. a 70. rokoch 20. storočia,⁷ do ktorej sa zapojili popredné osobnosti českej dialektológie, predovšetkým A. Lamprecht. Diskusia sa roztvorila ako reakcia na diferencované prístupy k chápaniu archaizmov zaznamenané v prácach jednotlivých autorov, resp. širšie – v dovtedajšej odbornej literatúre, a preto v odbornej verejnosti rezonovala potreba špecifikovať ich chápanie.

Otázka chápania archaizmov výraznejšie vystúpila do popredia začiatkom 60. rokov minulého storočia na brnianskej konferencii venovanej otázkam slovanskej syntaxe (17. – 21. 4. 1961). Vyústenie našla predovšetkým v príspevku A. Lamprechta a pre štúdie publikované v konferenčnom zborníku, v ktorých autori s týmto termínom pracovali, priniesla (i v priamej odkazujúcej nadväznosti na Lamprechta predstavené prístupy k chápaniu archaizmov) autorské spresňovanie chápania, ktoré sa v článkoch uplatňuje.⁸

Na otázku, ako chápať nárečový archaizmus, A. Lamprecht reaguje v záverečnej časti svojho príspevku *K problematice nářeční syntaxe* (1962, s. 384). Lingvistická reflexia autora danú otázku predstavila z dvoch zorných uhlov: 1. z hľadiska nárečového systému, jeho štruktúry a 2. z hľadiska národného jazyka, jeho vývinu. Z uplatnených hľadísk plynúca rozdielnosť odpovede na otázku, čo je to archaizmus, tak nevyhnutne vyústila do koncepčno-metodologickej poznámky: „Je proto nutno si vždycky vymezit, v jakém smyslu chceme slova archaismus užít“ (Lamprecht, 1962, s. 384). Kým z hľadiska nárečového systému archaizmus predstavuje

⁷ Porov. v tejto súvislosti aj poznámku Josefa Kolaříka v recenzii na dielo J. Chloupka *Aspekty dialektu* uverejnené v 3. čísle časopisu *Naše řeč* z roku 1973: „Termín archaismus je definován různě“ (Kolařík, 1973, s. 139).

⁸ Napr. Jan Balhar pre potreby príspevku *K archaizmům v nářeční syntaxi* spresňujúco vymedzuje chápanie archaizmov, ktoré v štúdiu využíva (archaizmus ako starobyľný jav z hľadiska vývoja národného jazyka) v poznámke pod čiarou – vrátane porovnávacieho odkazu na príspevok A. Lamprechta (Balhar, 1962, s. 380). Ďalším z autorov, ktorý prostredníctvom poznámky k textu dopĺňa, aké chápanie archaizmov vo svojom príspevku uplatňuje, bol Josef Skulín (1962, s. 373). Štúdie autorov boli uverejnené v konferenčnom zborníku s redakčnou poznámkou, že príspevky A. Lamprechta a J. Skulína boli dodané písomne a že J. Balhar so svojím príspevkom na konferencii nevystúpil z časových dôvodov.

nárečový jav stojaci na okraji nárečového systému ako pozostatok jeho staršieho stavu s paralelnou existenciou novšieho synonymného prostriedku,⁹ z hľadiska vývinu národného jazyka sa archaizmus chápe ako nárečový jav reprezentujúci starší stav vývoja národného jazyka.¹⁰

V intenciách predstavených hľadísk (nárečový systém, jeho štruktúra verzus národný jazyk, jeho vývin) budeme ilustrovať pohyblivosť označenia archaizmus na príklade javov z vývinu slovenského národného jazyka konkretizovaných v systéme sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína. Pre tento nárečový celok, rozprestierajúci sa na východnom okraji slovenského jazykového územia (z hľadiska súčasného územno-správneho členenia je situovaný na časti územia dvoch najvýchodnejších okresov Slovenskej republiky, Humenné a Snina), je dlhodobo príznačný konzervatívny charakter: v štruktúre tohto nárečového systému sa koncentrovane nachádzajú jazykové prvky odrážajúce starší stav vývoja slovenského jazyka.¹¹ Príznakovosť týchto prvkov vystupuje do popredia aj vo vzťahu k nárečovému stavu príznačnému pre širšie východoslovenské územie: patria totiž do súboru prvkov s dištinktívnymi vlastnosťami odlišujúcimi sotácky nárečový systém od iných nárečových systémov. Na ich základe slovenská dialektológia v priestore Zemplína a v delimitácii k zemplínskemu nárečovému celku vyčleňuje ako osobitný nárečový celok areál sotáckych nárečí. Na podloží integračných javov, ktoré sotácke a zemplínske nárečia začleňujú k východnému regiónu východoslovenských nárečí, aspoň ilustračne uvedme niekoľko dištinktívnych znakov sotáckych nárečí (sot.), ktoré ich vymedzujú vo vzťahu k susedným zemplínskym nárečiam (zempl.):

- **sot.** udržanie konsonantickej mäkkostnej korelácie v relatívnej komplexnosti (13 mäkkostných párov) [*b – b'* (*ja rob'u*), *p – p'* (*p'ätok*), *m – m'* (*m'äso*), *v – v'* (*drev'äny*), *r – r'* (*na cinte'ru*), *c – č* (*ja vraču*), *z – z'* (*z'ädo*), *k – k'* (*šek'ära*), *h – h'* (*h'äü*), *s – š* (*šeno*), *z – ž* (*žima*), *n – ň* (*ňezel'a*), *l – l'* (*las*)] // **zempl.** štyri mäkkostné páry (*n – ň*, *l – l'*, *s – š*, *z – ž*)

⁹ Ak uvedenú charakteristiku prepojíme s vyššie uvádzaným, v odbornej literatúre sa vyskytujúci trojakým prístupom k chápaniu archaizmov, dané hľadisko reprezentuje tretiu vymenovanú koncepciu.

¹⁰ Toto hľadisko zodpovedá chápaniu archaizmov v zmysle koncepcie vymenovanej ako druhej v trojčlenom poradí. Na doplnenie spomeňme, že prvé Chloupkom uvádzané chápanie termínu archaizmus (jazykový jav pretrvávajúci z obdobia predchádzajúceho jazykového spoločenstva) uplatnil na materiáli hornej lužičtiny napr. Roman Mrázek (1969).

¹¹ Tendencia k petrifikácii staršieho vývinového stavu predstavuje jednu zo základných vývinových tendencií dlhodobo sa uplatňujúcu v tomto nárečovom celku: jej zreteľným prejavom je práve kumulácia archaických javov. Intenzívnosť petrifikácie sa vysvetľuje okrajovou polohou nárečového celku (východný okraj slovenského jazykového územia), podporujúcou konzervatívny charakter nárečia, a z okrajovej polohy vyplývajúcim bezprostredným susedstvom s karpatskými rusínskymi nárečiami (špecifické podmienky jazykového pomedzia), ktoré vytvára vhodnú bázu na udržiavanie paralelných javov (k problematike slovensko-ukrajinského jazykového pomedzia pozri práce J. Dudásovej-Kriššákovéj, 1993b, 2001; V. Kováčovej, 2010; k problematike rusínskych nárečí – bližšie J. Vaňko, 2000).

- **soť.** vokál *ä* vo vokalickej systéme (*ňev'ästa, p'äta, m'äso, b'ähac, p'ätok, rob'ä, na švečä*) // **zempl.** absencia vokálu *ä* vo vokalickej systéme (*ňeves-ta, peta, meso, behac, pjatok, robja, na švece*)
- **soť.** vokál *y* vo vokalickej systéme (*byk, kolyska, hudacy, do karčmy*) // **zempl.** absencia vokálu *y* vo vokalickej systéme (*bik, koliska, hudaci, do karčmi*)
- **soť.** slovesná osobná prípona *-u* v 1. os. sg. (*ja rob'u, kradnu, idu, kop'u – volam*) // **zempl.** unifikovaná slovesná osobná prípona *-m* v 1. os. sg. (*ro-bim, kradňem, izem, kopem, volam*)¹²
- **soť.** pôv. duálová prípona *-oma* v inštr. pl. substantív všetkých rodov¹³ (*gaz-doma, baboma, jablukoma*) // **zempl.** *-ami* v inštr. pl. všetkých rodov (*gazdami, babami, jablukami*)

Ako sme už spomenuli, vymenované javy (konsonantická mäkkostná korelácia v jej relatívnej komplexnosti, vokály *ä, y*, slovesná prípona *-u* v 1. os. sg., prípona *-oma* v inštr. pl. všetkých rodov), patriace z hľadiska sotáckeho nárečového systému k jeho indikátorom, odkazujú na staršie etapy vývinu slovenského jazyka – z tohto hľadiska, t. j. z hľadiska vývinu národného jazyka, sú teda považované za archaizmy. Status archaizmov však strácajú pri uplatnení hľadiska nárečového systému, jeho štruktúry: z pohľadu sotáckeho nárečového systému ide o prvky centrálne, prvky pre príslušný nárečový systém príznačné, s bezpríznakovosťou ich výskytu. Odlišná situácia sa v synchrónnom pohľade vytvára v juhozápadnej časti podvihorlatského (juhovýchodného) rajónu sotáckych nárečí,¹⁴ ktorej rezistenčná schopnosť udržiavať staršiu podobu nárečového systému je oslabená.¹⁵ Uvádzané dištingtívne

¹² Zóna rozšírenia prípony *-u* v 1. os. sg. vo východnom regióne východoslovenského nárečového makroareálu čiastočne zasahuje i areál zemplínskych nárečí [pozri napr. vnútorné členenie zemplínskych nárečí a prehľad znakov podľa Miloslavy Semjanovej (1976, s. 377), v ktorom prípona *-u* vystupuje ako jeden zo znakov charakterizujúcich stredozemplínske nárečie], t. j. výskyt prípony *-u* v morfológickom systéme širšie integruje sotácke, užské a s užskými nárečiami susediace stredozemplínske nárečia.

¹³ Ide o znak svojím výskytom charakteristický pre juhovýchodný (podvihorlatský) rajón sotáckych nárečí. V severozápadnom (polaboreckom) rajóne sa uplatňuje stav príznačný pre širšie východoslovenské nárečové územie.

¹⁴ Areál sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína možno na základe geolingvistikých kritérií vnútorne rozdeliť na juhovýchodný (podvihorlatský) rajón (primárne obce ležiace v údolí riek Čirocha a Udava a od ciroškého povodia južnejšie položené dediny ohraničené Vihorlatským pohorím) a severozápadný (polaborecký) rajón (obce situované v údolí rieky Laborec). V prípade potreby ďalšej špecifikácie (zachytenie odchýlností či osobitostí smerovania) juhovýchodný (podvihorlatský) rajón pracovne členíme na udavskú časť (obce ležiace v povodí rieky Udava), cirošskú časť (obce ležiace v povodí rieky Čirocha) a juhozápadnú časť (obce ležiace južnejšie od ciroškého povodia). Bližšie k problematike sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína: Kováčová, 2010.

¹⁵ Porov. aj na príklade ukážok nárečového rozprávania predstaviteľiek najstaršej generácie sotáckeho obyvateľstva:

Ukážka č. 1: lokalita Modra nad Čirochou – podvihorlatský (juhovýchodný) rajón sotáckych nárečí – cirošská časť; informátorka: Mária O. (nar. 1922)

I ja už ceper preoblečena... Raz mi byla žeňku – na šyroko oblečena, druhí raz mi byla ňev'ästa na šyroko oblečena, šla mi kolog na hlav'ä, kolog byü, to kolki byli take a čipka, xustka, a tady čipkovany

prvky sotáckych nárečí ustúpili, z pôvodne centrálnych štruktúrnych prvkov sa stali prvkami periférnymi s príznakovosťou ich výskytu – v tejto oblasti sa zreteľne vytvára stav širšie rozšírený v zemplinskej oblasti východného Slovenska. Pôvodné dištinktívne prvky sotáckeho nárečového systému sa tak v juhozápadnej časti podvihorlatského (juhovýchodného) rajónu sotáckych nárečí¹⁶ stali archaizmami nielen z hľadiska vývinu slovenčiny (starobylosť jazykového javu, diachrónna rezultatívnosť, reliktnosť), ale aj z hľadiska aktuálnej štruktúry tohto nárečového systému v porovnaní s jej starším stavom (zastaranosť jazykového javu, synchrónna procesualnosť).

Z demonštrovanej pohyblivosti statusu archaizmov na totožných jazykových jednotkách v závislosti od uplatneného prístupu (hľadisko národného jazyka, jeho vývinu – hľadisko nárečového systému, jeho štruktúry) sa nám javí ako vhodné pracovať aj s atributívnou dištinktívnou špecifikáciou vývinový archaizmus, ktorá odstraňuje existujúcu variantnosť vymedzenia, a tým prispieva k intradisciplinárnej jednoznačnosti (ako protipól k chápaniu archaizmov z pohľadu synchrónnej dynamiky v nárečiach).¹⁷ Uľahčenie orientácie, ktoré v prospech jednoznačnosti poskytuje, je zrejme najmä v tých prípadoch, kde si povaha vedeckej práce vyžaduje uplatniť prístup, v ktorom sa zohľadňuje tak aspekt synchrónnej, ako aj diachrónnej dynamiky jazyka, prejavujúcej sa v nárečiach.

xustki naokolo, paradny, no. Tag bylo. To druhí raz mi še preoblěkla – či treci raz uš? A vez uš – na uzeňko, už na uššy. Aj kont'a m'ä poskrucali, kolki m'ä pometali, už lem uske kabaty, už lem dva kabaty na sebe, vecej ñe, aľe išče kabat, ñe sukeň, no. A teras? Teraz uš... Hej, ja nošu sukňa furd uš. Ja už ñexoz'u... Sukeň nošu a pot sukňu mam išča taki... Ñe gombinačku, to spodňičku mam, a gombinačka druha. Hej, gombinačka, paľe, tu je ni na mñe. Aľa ja už ñexcu toty paradny gombinački, bo toty kusaju. Kolěju. Lem take mehenke ja xcu. Take jake xcu, take sebe už ñeš kup'u. No ta tag m'ä poxozili. Oj, Boža, Boža. Sebe čľev'äk porozduma, jag znaju hvarec, o svojim roskošu, padaju mi slyzy jak trava pot kosu, jak trava pot kosu, šano pod hrabecä, tag od moho šarca drobný slyzy lečä. Tag ñe?

Ukážka č. 2: lokalita Lackovce – podvihorlatský (juhovýchodný) rajón sotáckych nárečí – juhozápadná časť; informátorka: Mária K. (nar. 1925)

Ta taka robota, taki život, češki. Uš teras češki, teraz už bim ñezbala, že bim umarla. I teras patrim i na totu kuxňu, trebalo bi ju obilic, no ta ja už ñe, a ja ñigda ñebilila, bo zedo bilil. No stari bilil, znal zro-bic, ta vun. A vun bul robotni xlop. Na uš teraz i Milan robi, žec, pobili. No aľe teras pošol do roboti, ta ja znam, či še mu ujše čas, žebi obilic totu kuxňu. Toto tam sušezi zro-bili, no, xižu zvalaľi, i pribudovali nove coška i stare a vivišili dvur. A našo už ostalo dolu. No ta mokro u kuxini, take mokre. No a pred Švjatkoma išče jakoška mi inakši bulo. Ta mi z zedom pootcahovala šicko, pozabilovali me, bo to tu še vari, ñe, para. No a teraz ñeznam, bo jakoška horši mi. Ta toto zro-bim tag, no, xož z boľom, aľe zro-bim, bo mi naučena ro-bic. No, ta už hej. No a zedo doma, ta fše daco treba. Ta už i voňi pridu z roboti, ta jim ponukñem. Kec sceju, ta jeza, kez ñexceju, ta ñejeza. Ta teraz už mi co – fazul'ku mala taku nalupanu, co šče mi ro-bili, dokedi me ro-bili, ta šickoho bulo. Fazul'ku mladu mi nalupala, ta u mrazňičkoj, ta mi žala tu saccočok, ta poltiükum zro-bila a lečkim zahñetla. Z lečkami. A u Dluhim z rezankoma. A ja ľubim z re-zankoma. Xuťi mi. Bo Janko xce z rezankoma, ta ñeznam, jag mu porežem toto cestočko.

¹⁶ Ide najmä o lokality v bezprostrednej blízkosti okresného mesta Humenné (napr. lokality Jasenov a Lackovce sa v druhej polovici 20. storočia považovali z hľadiska administratívno-územného členenia za miestne časti Humenného) s výraznou fluktuáciou obyvateľstva.

¹⁷ Porov. v tejto súvislosti aj ustáľovanie termínu frazeologický archaizmus vo frazeologickej terminológii (Mlacek – Baláková – Kováčová, 2009, s. 38 – 40, 47).

4. ZÁVER

Jazykový jav, ktorý pretrváva z obdobia skoršieho jazykového spoločenstva (1) – nárečový jav, ktorý predstavuje starší stav vývoja národného jazyka (2) – nárečový jav, ktorý v súčasnosti ustupuje (3): s takýmto trojčlenným vymedzením termínu archaizmus sa môžeme stretnúť v historickolingvistických a dialektologických prácach. Z trojčlenného vymedzenia termínu plynúca pojmová premenlivosť [starobylosť jazykového javu – zastaranosť jazykového javu, diachrónna rezultatívnosť (reziduálnosť/reliktnosť) – synchrónna procesuálnosť] má svoj medzisystémový základ (diachrónia – synchrónia): jazykovodiachrónny aspekt aktualizuje *starobylosť jazykového javu* a *diachrónnu rezultatívnosť* (s existujúcou konceptuálnou variantnosťou: *reziduálnosť* vs. *reliktnosť*), jazykovosynchrónny aspekt *zastaranosť jazykového javu* a *synchrónnu procesuálnosť*. A tak, s ohľadom na tri diferencované množiny javov, ktoré sa týmto termínom označujú (porov. vyššie vymenované), sa v jazykovednej literatúre opierajúcej sa o nárečový materiál vlastne pracuje s archaizmami reziduálneho (1), reliktného (2) i synchrónno-štruktúrneho (3) typu.

Bibliografia

- BALHAR, Jan: K archaizmům v nářeční syntaxi. In: Otázky slovanské syntaxe: sborník brněnské syntaktické konference 17. – 21. 4. 1961. Hl. red. J. Bauer. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962, s. 380 – 382.
- BUFFA, Ferdinand: O archaických a zastaraných slovách a tvaroch v poľštine a slovenčine. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Red. V. Blanár. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969, s. 145 – 182.
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky. Praha: Univerzita Karlova – Karolinum 2007. 344 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. 236 s.
- DORULA, Ján: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977. 136 s.
- DORULA, Ján: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy na úrovni nárečí a spisovných jazykov. In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodovania po súčasnosť. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet Slovenskej akadémie vied 2000, s. 152 – 160.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. Odras slovensko-poľských kontaktov na fonologickej rovine. Bratislava: Veda 1993a. 176 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: Naukovi zapysky. 18. Red. M. Bobák et al. Prešov: Sojuz rusyniv-ukrajinciv Slovacchoji Respubliki 1993b, s. 93 – 110.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Kapitoly zo slavistiky. Prešov: Prešovská univerzita – Filozofická fakulta 2001. 187 s.
- FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.
- HORECKÝ, Ján – RÁCOVÁ, Anna: Slovník jazykovedných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.
- CHLOUPEK, Jan: Aspekty dialektu. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1971. 136 s.

CHLOUPEK, Jan: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1986. 132 s.

KOLAŘÍK, Josef: Chloupkovy Aspekty dialektu. In: Naše řeč, 1973, roč. 56, č. 3, s. 138 – 142.

KOVÁČOVÁ, Viera: Sotácke nárečia severovýchodného Zemplína z aspektu petrifikácie a nivelizácie. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2010. 176 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

KRALČÁK, Ľubomír: Dynamika súčasnej slovenčiny. Sociolingvistické aspekty dynamiky jazyka. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa – Filozofická fakulta 2009. 144 s.

LAMPRECHT, Arnošt: K problematice nářeční syntaxe. In: Otázky slovanské syntaxe. Sborník brněnské syntaktické konference 17. – 21. 4. 1961. Hl. red. J. Bauer. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962, s. 383 – 384.

MISTRÍK, Jozef: Moderná slovenčina. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 256 s.

MISTRÍK, Jozef (ed.): Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 514 s.

MLACEK, Jozef – BALÁKOVÁ, Dana – KOVÁČOVÁ, Viera: Vývin súčasnej frazeológie: východiská, podoby, uplatňovanie, akceptácia. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2009. 223 s.

MRÁZEK, Roman: Syntaktické archaismy horní lužičtiny. In: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1969, roč. 18, č. A17, s. 93 – 104.

OLOŠTIAK, Martin: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2011. 339 s.

ONDRUS, Pavel: Slovenská lexikológia II. Náuka o slovnej zásobe. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 96 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Lexikológia slovenčiny. 2. vyd. Praha: Columbus 2012. 282 s.

PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.

RIPKA, Ivor: Aspekty slovenskej dialektológie. Prešov: Prešovská univerzita – Fakulta humanitných a prírodných vied 2002. 114 s.

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov: Prešovská univerzita – Fakulta humanitných a prírodných vied 2003. 150 s.

SEMJANOVÁ, Miloslava: Pokus o vnútornú diferenciaciu zemplínskych nárečí. In: Nové obzory. 18. Red. I. Sedlák. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 371 – 385.

SKULINA, Josef: K otázce systémovosti nářeční skladby. In: Otázky slovanské syntaxe: sborník brněnské syntaktické konference 17. – 21. 4. 1961. Hl. red. J. Bauer. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962, s. 373 – 377.

VAŇKO, Juraj: Jazyk slovenských Rusínov. New York: Columbia University Press 2000. 121 s.